

МИДХАТ РИЋАНОВИЋ

УПОТРЕБА ЗАВИСНИХ ВЕЗНИКА ШТО И ДА ОСВИЈЕТЉЕНА
ПОЈМОМ ПРЕСУПОЗИЦИЈЕ

Савремена граматичка истраживања су показала да су нека граматичка правила условљена не оним што једна реченица садржи као експлицитну информацију, већ оним што се том реченицом имплицира, што се подразумејева као чињеница у мислима говорног субјекта. То подразумејевање извјесних чињеница експлицитним језичким исказом назива се у модерној граматици *пресупозиција*.

Ево неких примјера који ће, вјерујем, јасније одредити појам пресупозиције:

1. Хвала што не пушите.
2. Чак и неке жене воле фудбал.
3. Монарх Варагамије је ћелав и има само једну жену.

Прва од ове три реченице, у ствари, онај домишљати натпис који виђамо у последње вријеме као замјену ранијем сувише категоричном »забрањено пушење«. Његова домишљатост проистиче не из онога што је експлицитно речено, већ из оног што се њиме подразумејева, а то је: онима који пуше ускраћујемо своју захвалност. Друга реченица подразумејева — иако то њоме није изравно речено — да мушкарци, углавном, воле фудбал, док га жене, по правилу, не воле. Реченица 3 садржи више претпоставки: да је фиктивна земља Варагамија још увијек монархија, да је њен монарх мушкарац и да у тој земљи постоји обичај или закон који омогућава бар неким људима да имају више жена.

У српскохрватском језику, концепт пресупозиције може нам послужити да успоставимо граматичко правило о одговарајућој употреби везника *што* или *да*, у зависносложеној објекатској реченици у чијој главној реченици мјесто предиката заузима глагол, придјев или именица, што својим значењем подразумејева и одређен суд, психички став према ономе што се износи у зависној реченици. Такво правило до сада, колико ми је познато, није успостављено. Наиме,

нисмо били у могућности да, рецимо, једном странцу који учи наш језик кажемо када да употријеби везник *да* а када везник *што* у реченицама као *што су*:

4. Драго ми је што смо се упознали.
5. Драго би ми било да се упознамо.
6. Не волим да касните.
7. Не волим што касните.
8. Потребно је да знате граматику.
9. Корисно је да знате граматику.
10. Корисно је што знате граматику.
11. Срамота је што читате порнографију.
12. Срамота је да читате порнографију.

У неким удбеницима српскохрватског језика за странце стоји да се *што* као зависни везник употребљава послије придјева који означавају неко емотивно стање, а да се *да* употребљава послије осталих придјева. Да то није тачно, потврђују наши примјери 4 и 5: У објема овим реченицама употријебљен је исти придјев, и то управо придјев »емотивног стања«, па ипак у првој реченици имамо везник *што*, а у другој везник *да* на почетку зависне реченице.

Прије него што пређем на сама правила која регулишу употребу зависних везника у оваквим реченицама, хтио бих напоменути да се у модерној граматици, посебно оној која проистиче из генеративно-трансформационог приступа лингвистичкој дескрипцији, глаголи и придјевии третирају као иста врста ријечи у дубинској структури. И заиста, много има подударности између глагола и придјева. Придјевии, као и глаголи, фигурирају као централна ријеч у предикату реченице: *Лађа плови — Лађа је брза*. То што се придјев често јавља испред именице као атрибут (рецимо у реченици *Брза лађа плови морем*) ствар је површинске структуре, јер синтагми *брза лађа* у дубинској структури — а то прије свега значи у граматици наших мисли — одговара реченица *Лађа је брза*, у којој се придјев опет јавља у предикату. Његова појава у атрибуту настала је неким за значење небитним операцијама (= трансформацијама) — у овом случају брисањем копуле *је*, стављањем придјева испред именице и неким акценатским промјенама на њему — које су само измијениле површински изглед језичког исказа, његову лингвистичку »козметику«, а нимало и његов мисаони садржај. Уосталом, то »скакање« из предиката у атрибут, уз одређене промјене облика ријечи, дешава се данас и многим глаголима у нашем језику, па имамо *летеће тањире*, *пловеће објекте* и сл. Ово се у много већој мјери дешава глаголима у руском, енглеском, француском и великом броју других језика. Треба напоменути и то да у бројним језицима не постоји никаква разлика у површинској структури, у облику, између ријечи које се другдје зову глаголима и придјевима. Далеко би ме одвело да набрајам све примјере граматичке подударности ових традиционално различитих врста ријечи. Мислим да ће бити довољно ако још кажем

да и сама класична дефиниција глагола као ријечи које показују »радњу, стање или збивање« дивно пристаје придјевима. Зар придјеву, *бучан, досадан, шармантан* приписани некоме током каквог ограниченог времена не значе да је тај неко за то вријеме обављао радњу дизања буке, досађивања или шармирања, зар придјеву *брз, гладан, дебео, опрезан* и већина других не означавају више или мање трајно стање субјекта који одређују, зар се придјеву *кишовит, магловит* не односе обично на нека збивања у природи?*

Вратимо се сада нашој главној теми. Покушамо ли установити шта је то што одређује употребу везника *што* или *да* у примјерима 4. до 12, видјећемо да је *што* употријебљено као зависни везник тамо гдје зависна реченица подразумијева *чињеницу* према убјеђењу говорног лица, а да је *да* употријебљено ондје гдје зависна реченица подразумијева нешто што (још) *није* чињеница по увјерењу оног који говори. Читаоци који знају неки језик што познаје категорију конјуктива, као што је латински, француски или њемачки, запазиће да се у том језику употребљава конјуктив (који се у француском зове »subjonctif«) централног финитног глагола у зависној реченици којом се подразумијева да оно што је изражено није чињеница, већ нека жеља, претпоставка, замисао. Можемо, дакле, рећи да и наш језик познаје категорију конјуктива, само да се она манифестује на површини не у облику глагола, већ у одбиру одговарајућег везника зависне реченице. У англистичкој лингвистици први су указали на потребу увођења категорије *фактивности* (како бисмо, по узору на њене творце, и ми могли назвати ову категорију) Paul и Carol Kiparsky у свом раду »Fact« (»Чињеница«) објављеном у зборнику *Progress in Linguistics* у редакцији М. Bierwischa и К. Е. Heildopha, изд. Mouton, Nag, 1970. И у овом језику се она остварује не обликом глагола, већ разним граматичким *стегам* (енгл. *constraints*) које истичу могућност, односно немогућност употребе *фактивних* и *нефактивних* глагола у појединим граматичким структурама.

Служећи се управо изнесеним терминима, понудићу прво једно »оквирно« правило које регулише основну разлику између везника *што* и *да*. Након тога, позабавићу се неким детаљима који то правило употпуњавају. Зато молим оног читаоца који примијети да моје оквирно правило не говори сву истину о *што* и *да* да буде стрпљив, јер ће

* Неки савремени лингвисти иду и даље од овога па на једном дубљем нивоу анализе глаголима и придјевима придодују и именице, понајвише на основу чињенице да се све три ове врсте ријечи могу јављати као носиоци централних појмова у предикату. Ако дубинска структура одређује значење, онда на том нивоу граматичке структуре не би, на примјер, требало разликовати традиционални глагол, придјев и именицу у реченицама *Он се стиди, Он је стидљив* и *Он је стидљивац*, јер све три ове реченице имају, у основи, исто значење. Лијепи и убједљиви аргументи у прилог повезивања глагола, придјева и именица у једну врсту ријечи у дубинској структури могу се наћи у раду Е. Vacha »Nouns and Noun Phrases« (»Именице и именичке синтагме«) објављеном у зборнику *Universals in Linguistic Theory* у редакцији Е. Vacha и Т. Harmsa, изд. Holt Rinehart, and Winston, New York, 1968.

у даљем тексту овог рада бити говора и о евентуалним одступањима; на овом мјесту га нудим као полазно и основно правило за употребу везника *што* и *да* у српскохрватским зависним објекатским реченицама које служе као допуна главним реченицама у чијем предикату се јавља нека ријеч што изражава »ментални став« према предмету зависне реченице:

Српскохрватски глаголи, придјиви и именице што у свом значењу садрже семантичку компоненту суда или менталног става према ономе о чему се говори могу бити или фактивни, тј. могу изражавати претпоставку говорног лица да је исказ који такве ријечи одређује чињеница у ванјезичкој стварности, или нефактивни, тј. могу изражавати да оно што се исказује зависном реченицом у њиховој допуни није чињеница, или пак могу бити двовалентни у односу на категорију фактивности, тј. могу се употријевити и фактивно и нефактивно. Зависна реченица која представља синтактичку допуну фактивних глагола-придјева-именица »менталног става«, као и фактивно употријебљених таквих ријечи, али двовалентних у односу на фактивност, почиње везником *што*, док се зависна реченица која се јавља у допуни нефактивних глагола-придјева-именица, као и нефактивно употријебљених ријечи, али двовалентних у односу на фактивност уводи везником *да*.

Сада ћу дати примјере који илуструју ово правило. Прво, неколике реченице са фактивном ријечју као централном у главној реченици и везником *што* у зависној.

13. Мило ми је што смо се опет видјели.
14. Радујем се што сте обријали бркове.
15. Био је ожалостићен што му је испала салама из сендвича.
16. Завидио нам је што смо били на Хавајима.

Ево сада примјера са нефактивним глаголима у главној реченици и везником *да* на почетку зависне:

17. Мислим да је он интранзитиван.
18. Претпостављам да сте све појели.
19. Стрепим да не нестане кафе.
19. Очекујем да ћете нам ускоро доћи.
21. Надам се да ваш муж тврдо спава.
- 22.. Пожељно је да донесете све документе.
23. Изгледа да вам је нешто испало.
24. Претпоставка је да А није једнако Б.

Код фактивно двовалентних ријечи постоје двије подгрупе. У једној су оне које могу бити двовалентне без икаквих промјена било у главној било у зависној реченици (изузев, наравно, употребе друкчијег зависног везника):

25. Не волим што касните.
26. Не волим да касните.
27. Непријатно ми је што то поново причам.
28. Непријатно ми је да то поново причам.
29. Бојим се што пије кока-колу сваки дан.
30. Бојим се да пије кока-колу сваки дан.

У ова три пара реченица, прве реченице у пару са фактивно употријебљеним глаголима подразумевају да неко заиста касни, односно поново нешто прича, односно пије кока-колу сваки дан, док друге реченице у сваком пару са истим глаголом нефактивно употријебљеним подразумевају да ће, евентуално, доћи до тога да неко касни, односно поново прича, односно пије кока-колу сваки дан.

Ево и примјера друге подгрупе фактивно двовалентних ријечи, код којих, поред друкчијег зависног везника, мора постојати нека разлика, било у главној било у зависној реченици, која ће допринијети фактивној, односно нефактивној интерпретацији садржаја зависне реченице:

31. Драго ми је што си дошла.
32. Драго би ми било да опет дођеш.
33. Драго ми је да ћеш опет доћи.
34. Штета је што га не познајете.
35. Штета је да га не упознате.
36. Вриједи што ми је комшија месар.
37. Вриједило би да ми је комшија месар.

А сада нешто о оним најављеним одступањима од датог оквирног правила. Вјероватно су многи читаоци и сами запазили да се у неким од наведених примјера може употријебити везник *да* умјесто *што*, а да то не утиче на фактивност одговарајуће зависне реченице. Такви су примјери 4, 13, 14, 31. и 34. Да бих потврдио да је таква замјена заиста могућа, анкетирао сам десетак особа чији је матерњи језик српскохрватски, међу којима је било и језичких стручњака и лаика. Њихове лингвистичке интуиције углавном су се подударале и међусобно и са мојим интуицијама. Помнијом анализом реченица у којима је могуће замијенити *што* са *да* без промјене њихове фактивности и поређењем таквих реченица са онима у којима таква замјена није могућа, дошао сам до следећих закључака:

— Зависни везник *што* у фактивним реченицама можемо замијенити са *да* без промјене њихове фактивности ако је било гдје у одговарајућој сложеној реченици на други начин сигнализирано да је оно што исказује зависна реченица заиста чињеница у ванјезичкој стварности. У том случају, додатно сигнализирање фактивности везником *што* постаје редундантно, па се каткад прибјегава економичнијем *да*, које и иначе има веома широку употребу као зависни везник у српскохрватском језику. Сигнали који могу обезбиједити фактивност зависне реченице са везником *да* умјесто *што* јесу перфект

финитног глагола у предикату зависне реченице у односу на презент финитног глагола главне реченице (упореди примјере 4, 13, 14. и 31) и презент несавршених глагола стања у зависној реченици (упореди примјер 34, као и *Жао ми је да се тако лоше осјећате*). Рјеђе, и презент несавршеног глагола што показује радњу може сигнализирати фактивност зависне реченице у којој се јавља: *Жао ми је да радите у ноћној смјени*. Међутим, док је у случајевима са перфектом било којег глагола или са презентом несвршеног глагола стања у зависној реченици могућа само фактивна интерпретација њеног садржаја без обзира на то да ли је употријебљено *што* или *да*, дотле у случајевима гдје се у предикату зависне реченице јавља презент несвршеног глагола што показује радњу није искључена ни нефактивна интерпретација. Овај други случај илуструје управо наш последњи примјер: *Жао ми је да радите у ноћној смјени* може изражавати жаљење што неко заиста већ ради у ноћној смјени, али и жаљење да неко тек треба да ради у тој смјени (ово друго жаљење би, рецимо, могао изразити планер смјена у фабрици неком раднику којег он распоређује у ноћну смјену); у случају ове поточе, нефактивне интерпретације, очекивали бисмо неки контекст попут ... *али ја ту стварно не могу ништа учинити*, који би потпомогао нефактивну интерпретацију.

— Замјена везника *што* са *да* у неким фактивним зависним реченицама новија је појава у српскохрватском језику и за сад је ограничена на говорни језик. Ово се потврђује чињеницом да су старији испитаници (од оних које сам анкетирао) са мање спремности прихватили ову замјену, те додатком да је та замјена прихватљивија ако је глагол, придјев или именица у предикату главне реченице често ријеч у свакодневном говору (*драго ми је, мило ми је, радује ме*), у којем се обично зачињу промјене унутар језичког система.

— Ако је централна ријеч у предикату главне реченице таква да се њоме изражава претпоставка, сумња, жеља или било шта што није чињеница у ванјезичкој стварности, као у примјерима 17. до 24, онда је фактивна интерпретација зависне реченице апсолутно искључена, па је зато искључена и употреба фактивног везника *што*.

У закључку бих још само рекао да правила понуђена у овом раду не исцрпљују све граматичке законитости у употреби везника *што* и *да*, као што ни не обухватају све манифестације категорије фактивности, односно конјуктива у нашем језику. Остаје да се испита низ појава из ових области у другим типовима реченица, посебно у разним врстама номинализованих структура. Истраживања граматике српскохрватског језика, нарочито његове синтаксе (која је, по мом мишљењу, до сад истражена у веома скромном опсегу), напредоваће утолико боље уколико се брже будемо укључивали у савремена свјетска кретања у граматичкој теорији. Иако смо у модернизацији наставе граматике, нарочито на универзитетском нивоу, постигли лијепе резултате, мислим да би, ипак, требало брже и подробније упознати потенцијалне истраживаче наше граматике са оним савременим граматичким моделима који нуде најефикасније метод-

ке апаратуре за граматичка истраживања. Не учинимо ли то, биће опет заостајања за другим сличним нам срединама, а све већи интерес за наш језик широм свијета јењаваће пред јазом празнина у опису чак и елементарних граматичких законитости нашег језика.

THE NOTION OF PRESUPPOSITION AND THE USE OF SUBORDINATE CONJUNCTIONS *ŠTO* AND *DA* IN SERBO-CROATIAN (SC)

S u m m a r y

The conjunctions *što* and *da* are used in subordinate clauses if the central word in the predicate of the corresponding main clause is a verb, an adjective, or a noun indicating the speaker's mental or emotional attitude to what is expressed in the subordinate clause. As a general rule, *što* is used if the speaker presupposes that what is expressed in the subordinate clause is a fact, *da* being used otherwise. In addition to being either 'factive' or 'non-factive', SC verbs, adjectives, and nouns of 'mental attitude' may also be 'bivalent' in relation to factivity (e. g. *voljeti* 'like', *bojati se* 'be afraid'), in which case *što* is used with a factive meaning and *da* with a non-factive one (e. g. *Ne volim što kasnite* and *Ne volim da kasnite*). *Da* may exceptionally be used in the subordinate clause after a factive predicate (usually only if the central word in the predicate is common in colloquial speech) in the main clause (a) if the tenses used indicate that the state or action of the subordinate clause preceded that of the main clause, and (b) if the predicate of subordinate clause is marked by the feature /+ stative/ regardless of the tenses used in the sentence; less frequently also if this feature is /— stative/ provided the context is supportive of a factual interpretation.